

RECENZJE / REVIEWS

FRANCISZEK IGNACY FORTUNA

**WYBRANE KONTEKSTY BADAŃ
NAD PRZEMIANAMI AGRARNYMI W WIELKOPOLSCE
I W PRUSACH ZACHODNICH W XIX WIEKU*****STANISŁAW BOROWIAK, *DWÓR A WIEŚ FOLWARCZNA W POZNAŃ-
SKIEM W DRUGIEJ POŁOWIE XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU,*
WYDAWNICTWO NAUKA I INNOWACJE, POZNAŃ 2020, SS. 755**

Badania nad XIX-wiecznymi relacjami chłopsko-szlacheckimi cieszą się w ostatnim czasie coraz większą popularnością. Niestety, wśród powstających opracowań często pojawia się narracja jednostronna, przedstawiająca chłopów ciemiężonego przez szlachtę lub dobrego ziemianina opiekującego się ludem, oparta na wybiórczo traktowanych źródłach ze wschodnich krańców dawnej Rzeczypospolitej¹. Jest to jednak tylko wycinek dawnej rzeczywistości, którego nie można ekstrapolować na inne regiony, charakteryzujące się odmienną strukturą społeczną i prawną. Szczególnie pomijane są tutaj ziemie północno-zachodnie: Prusy Zachodnie i Wschodnie, Wielkopolska, Śląsk i Kujawy.

Należy zaznaczyć, że problematyka wsi pruskiej także ma już swoje miejsce w literaturze. Tematyka ta była poruszana w licznych syntezach poświęconych historii gospodarczej (np. w dziełach Karola Jończy bądź starszych – Władysława Rusińskiego i Jana Rutkowskiego)². Wciąż jednak nie ustała potrzeba opracowania monografii szczegółowych, które skupiałyby się wyłącznie na regionach

FRANCISZEK IGNACY FORTUNA – Uniwersytet Warszawski, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4992-9710>, e-mail: fortunafranciszek@gmail.com

*Projekt zrealizowany w ramach Mikrograntu Kolegium Międzydziedzinowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych i Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego.

¹ A. Leszczyński, *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa 2020; K. Poblöcki, *Chamstwo*, Wołowiec 2021; M. Rauszer, *Bękart pańszczyzny. Historia buntów chłopskich*, Warszawa 2020. Na uwagę zasługuje odmienna, zdecydowanie bardziej wyważona i obiektywna w porównaniu do wyżej wymienionych pozycja autorstwa Andrzeja Chwalby i Wojciecha Harpuli, *Cham i Pan. A nam, prostym, zewsząd nędzą?*, Kraków 2023.

² K. Jońca, *Historia gospodarcza Polski w zarysie do 1939 roku*, Wrocław 1984; W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*, Warszawa 1963; tenże, *Zarys historii gospodarczej Polski na tle dziejów gospodarczych powszechnych*, Warszawa 1986; J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski, t. 2: Czasy porzobiorowe do 1918 roku*, Poznań 1950.

wchodzących w skład zaboru pruskiego. Wśród istniejących warto podkreślić wyniki badań Janusza Jasińskiego dotyczące reform agrarnych na Warmii³, Jerzego Wojtowicza o uwłaszczeniu na ziemi chełmińskiej⁴, a także niemieckojęzyczne prace Hartmuta Harnischa⁵. Nadal niezbadane pozostają poszczególne prowincje i regiony historyczne zaboru pruskiego, jak choćby Prusy Zachodnie, dla których historii relacji społecznych na wsi nie powstała dotąd wyczerpująca monografia⁶. Również pod względem tematycznym literatura przedmiotu wciąż czeka na kolejnych badaczy. Poszczególne grupy społeczne są co prawda poddawane badaniom historycznym, lecz relacje między dworem a wsią folwarczną w ujęciu społeczno-gospodarczym wydają się wciąż niedostatecznie zagospodarowanym obszarem nauki. Kwestia relacji między dworem a wsią należy do bardzo niewdzięcznych dla naukowców tematów badawczych⁷, a istniejące publikacje są w związku z tym raczej nieliczne⁸. Wymagają pracy na trudnym, rękopiśmiennym materiale źródłowym oraz biegłej znajomości języka niemieckiego lub rosyjskiego. Z uwagi na to, zasadne jest pochylenie się nad pracą Stanisława Borowiaka dotyczącą właśnie tej tematyki w Wielkopolsce drugiej połowy XIX w.⁹

Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na dokładne brzmienie tytułu książki. Autor koncentruje się bowiem na relacji dworu z wsią folwarczną. Jest to o tyle istotne, że istniejąca literatura przedmiotu odróżnia wieś folwarczną, zamieszkaną przez różne kategorie robotników rolnych zatrudnionych w folwarkach, od wsi chłopskiej, która gromadziła uwłaszczonych w pierwszej połowie XIX w. włościan i różne inne grupy ludności wiejskiej. Warto przy tym zaznaczyć, iż dotychczasowe badania znacznie częściej skupiały się na wsi chłopskiej, związanej z procesami reform agrarnych i uwłaszczeniowych, zaś wieś folwarczną wziętą na warsztat w latach sześćdziesiątych dopiero Stanisław Borowski¹⁰. Jednak opracowania tego autora, jakkolwiek cenne dla nauki, wymagały pogłębienia i rozszerzenia chociażby o kwestie związane z wynagrodzeniami robotników folwarcznych oraz ich warunkami bytowymi.

³ J. Jasiński, *Reformy agrarne na Warmii na początku XIX w.*, Olsztyn 1967. Jest to kompletne, szerokie zarówno przedmiotowo, jak i chronologicznie opracowanie monograficzne korzystające z bardzo bogatego wachlarza materiałów źródłowych.

⁴ J. Wojtowicz, *Narastanie kapitalizmu w rolnictwie ziemi chełmińskiej. (Majorat ostromecki w latach 1772–1880)*, Toruń 1962.

⁵ H. Harnisch, *Statistische Untersuchungen zum Verlauf der kapitalistischen Agrarreformen in den preußischen Ostprovinzen 1811 bis 1865*, „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte” 1974, vol. 4.

⁶ Dla porządku można zaznaczyć, iż lukę tę w pewnym stopniu uzupełniają szersze opracowania przekrojowe, np.: B. Wachowiak, *Z dziejów uwłaszczenia i modernizacji gospodarki Prus w pierwszej połowie XIX wieku*, Olsztyn 1998.

⁷ Tamże, s. 9

⁸ *Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana, M.B. Markowskiego, Kielce 1999; *Od zjazdu w Łodzi do zjazdu w Szczecinie. Bilans badań nad dziejami szlachty i ziemiaństwa na ziemiach polskich w XIX wieku*, pod red. K.A. Markowskiego, K. Karolczaka, Warszawa 2017.

⁹ S. Borowiak, *Dwór a wieś folwarczna w Poznańskim w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku*, Poznań 2020.

¹⁰ S. Borowski, *Rozwarstwienie wsi wielkopolskiej w latach 1807–1914. Studium statystyczne nad społecznymi i ekonomicznymi następstwami włączenia wsi w orbitę rynku*, Poznań 1962.

Tego zadania podjął się Stanisław Borowiak, kierownik Działu Historycznego Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy. Badania rozpoczął jeszcze jako młody historyk w ramach studiów doktoranckich w Instytucie Historii UAM w Poznaniu. Trzeba wspomnieć, iż w tym czasie zdołał obronić dwie prace magisterskie: z historii (2007) i z historii sztuki (2009). Dotychczasowe publikacje autora spotkały się z ciepłym przyjęciem krytyki¹¹. Wykształcenie i kariera naukowa autora, z towarzyszącymi jej licznymi nagrodami i pozytywnymi recenzjami publikacji, jednoznacznie wskazują na wysoki poziom przygotowania do pracy naukowej.

Książka Borowiaka poświęcona relacjom dworu i wsi folwarcznej dotyczy spraw społeczno-gospodarczych. Przyjęcie takiej osi dziejów wydaje się uzasadnione. Kwestie ekonomiczne i relacje między poszczególnymi grupami społecznymi na wielkopolskiej wsi są interesującym i jak wskazano słabo rozpoznanym wątkiem badawczym. Można przy tym – niejako na marginesie – zauważyć pewną dywersyfikację w historiografii poszczególnych ziem polskich pod zaborem pruskim. Ze względu na wagę aspektu językowego w historii Pomorza Gdańskiego w badaniach nad historią tego regionu, niektórzy autorzy zaczęli przyjmować etniczną oś dziejów, jak chociażby Józef Borzyszkowski w *Historii Kaszubów*¹².

Cezurą wyznaczającą początek rozważań S. Borowiaka jest połowa wieku XIX, a nie jak to często bywa w pokrewnych tematycznie opracowaniach rok 1865 albo 1871. Choć taka decyzja autora może z początku wydać się zaskakująca, to jest ona z pewnością podyktowana specyfiką poruszanego zagadnienia. Wspomniana wyżej data 1871, czyli proklamacja Cesarstwa Niemieckiego, często wykorzystywana jako znak ram chronologicznych, ma charakter przede wszystkim polityczny. Tymczasem dla omawianych w pracy Borowiaka zjawisk społecznych i gospodarczych większe znaczenie ma zakończenie procesu uwłaszczeniowego w Prusach. Z kolei druga alternatywna data, czyli rok 1865, która często określa w literaturze przedmiotu ostateczny koniec reformy uwłaszczeniowej, nie pozwalałaby jednak na wykorzystanie licznych bardzo interesujących materiałów źródłowych, o czym autor wspomina we wstępie¹³. Dlatego też rozpoczęcie analizy od połowy XIX w. jako granicy wyznaczającej koniec głównej części przemian uwłaszczeniowych należy uznać za uzasadnione. Data końcowa jest bardziej intuicyjna – autor kończy rozważania na latach 1918–1919. Odzyskanie przez Polskę niepodległości i przyłączenie Wielkopolski do macierzy przyniosło gwałtowne przemiany w strukturze prawnej i gruntowne zmiany w relacjach społecznych na wsi.

Granice geograficzne omawianego zagadnienia wyznaczają granice ówczesnej Prowincji Poznańskiej (niem. *Provinz Posen*), utworzonej z dawnego Wielkiego

¹¹ S. Borowiak, *Sprawa ordynacji rydzyskiej na tle walki o ziemię w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 2008.

¹² J. Borzyszkowski, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. III: *W Królestwie Pruskim i Cesarstwie Niemieckim (1815–1920)*, cz. 1 i 2, Gdańsk 2018. Koncepcja pisania historii Pomorza z perspektywy języka i kultury jego mieszkańców jest znacznie starsza i wywodzi się od znanego Kaszuby-mediewisty Gerarda Labudy, zob. G. Labuda, *O program badań nad kaszubszczyzną*, w: *II Kongres Kaszubski „Przyszłość kaszubszczyzny”*, pod red. C. Obrachta-Prondzyńskiego, Gdańsk 1992, s. 57–78.

¹³ S. Borowiak, *Dwór a wieś folwarczna...*, s. 24.

Księstwa Poznańskiego. Przyjęcie granic wynikających z obowiązującego w danym okresie podziału administracyjnego jest całkowicie zrozumiałe. W przypadku analizowanej problematyki ewentualne oparcie się na granicach kulturowych lub historycznych danej ziemi nie znajduje uzasadnienia. To uwarunkowania prawne i administracyjne w dużej mierze określały wzajemne relacje między grupami społecznymi na wsi, stąd oparcie się na granicach Wielkopolski wyznaczonych przez pruskich urzędników należy uznać za zasadne.

Pod względem zakresu rzeczowego uwagę zwraca szerokie rozumienie słowa *dwór*. Autor opisuje sytuację przedstawicieli obu dominujących na tym obszarze narodowości. Nie występuje tu także często obecne w literaturze przedmiotu zjawisko ograniczania tematu rozważań tylko do przedstawicieli stanu szlacheckiego. Stanisław Borowiak słusznie zwraca uwagę na właścicieli pochodzenia mieszczańskiego, dzierżawców, wyższych urzędników gospodarczych etc. Podobnie szeroko podszedł do opisu ludności wiejskiej, w ramach której uwzględnił różne grupy narodowościowe i ekonomiczne. Należy przy tym zaznaczyć, iż takie ujęcie podnosi historyczno-gospodarczy walor pracy, ukazując pełny i wyczerpujący obraz omawianych zjawisk.

Na uwagę zasługuje wewnętrzna budowa i periodyzacja książki. Podzielona jest na pięć rozdziałów poprzedzonych obszernym wstępem metodologicznym. Każdy z nich porusza inny aspekt omawianego zagadnienia. Pierwszy, niejako wprowadzający, opisuje realia postępu technicznego oraz efekty procesu uwłaszczeniowego dla ziemian i robotników rolnych. Drugi omawia poglądy ziemian na problematykę wsi i kwestii robotniczej. Jest to bardzo ciekawy fragment ze względu na wykorzystanie szerokiego wachlarza źródeł, jak publikacje rolnicze, korespondencje ziemian etc. Rozdział trzeci wprowadza w problematykę warunków pracy robotników rolnych w folwarkach. Czwarty, poświęcony wysokości płac w folwarkach, wyróżnia się wewnętrznym podziałem chronologicznym na cztery okresy, których granice dyktowane są uwarunkowaniami gospodarczymi (wojny, kryzysy i reformy). Piąty rozdział omawia warunki socjalno-bytowe robotników rolnych. Taka struktura pracy na pierwszy rzut oka może wydać się nieco chaotyczna, zwłaszcza że wewnętrzną periodyzację zastosowano niemal wyłącznie w rozdziale czwartym. Jednakże ze względu na fakt przenikania się poszczególnych wątków (choćby poglądów ziemian na warunki pracy robotników) takie ujęcie okazuje się trafne, klarowne i przystępne dla czytelnika.

Przeprowadzona przez autora kwerenda źródłowa stanowi gruntowną podstawę do prowadzonych badań. Udało mu się zebrać rozległą gamę źródeł, wśród których trzeba wymienić zespoły akt podworskich z Archiwum Państwowego w Poznaniu, akta majątności kórnickiej z Biblioteki Kórnickiej PAN (po raz pierwszy całościowo wykorzystane w pracy naukowej)¹⁴, polsko- i niemieckojęzyczną prasę z epoki, liczne akty prawne, publikacje statystyczne, jak też literaturę rolniczą. Na uwagę zasługuje klarowne uporządkowanie bibliografii na końcu książki z uwzględnieniem zarysowanych wyżej kategorii źródeł.

¹⁴ Tamże, s. 12.

Materia, która wydaje się nieco pominięta (niedostatecznie opracowana), a której uwzględnienie mogłoby przyczynić się do lepszego zrozumienia opisywanych zjawisk społecznych, jest panujący podówczas porządek prawny. Warto byłoby pochylić się nad wpływem prawodawstwa pruskiego i niemieckiego na opisywane zjawiska gospodarcze i społeczne. Autor zwraca na nie uwagę, ale raczej pobocznie, tymczasem wydaje się, że mogłyby one stanowić przedmiot rozważań chociaż jednego podrozdziału.

Poczyniwszy powyższe uwagi, poziom analizy krytycznej źródeł należy uznać za bardzo wysoki. Autor w wyczerpujący sposób przedstawia zgromadzone źródła i prowadzi na ich podstawie wielowątkowe, choć uporządkowane, wywody. Na szczególną uwagę zasługuje umieszczenie w treści tekstu wybranych materiałów źródłowych w celu bezpośredniego zapoznania z nimi czytelnika.

Na specjalne docenienie zasługuje obszerny wstęp metodologiczny, który pozwala czytelnikowi w pełni zrozumieć decyzje i nieuniknione wybory dokonywane przez autora pracy, chociażby podczas selekcji materiałów źródłowych. Niestety, wciąż pojawiają się opracowania, w których tego rodzaju wprowadzenia niezmiernie brakuje¹⁵. W tym kontekście książka autorstwa Stanisława Borowiaka tym bardziej zasługuje na uwagę.

W kwestii selekcji tematu, a w konsekwencji materiałów źródłowych razi nieco, o czym wspomniano, pominięcie kontekstów prawnych. Stosunki społeczne i gospodarcze są w istotnym stopniu determinowane przemianami zachodzącymi w obowiązującym systemie prawnym, stąd poświęcenie im części analizy byłoby bardzo wskazane.

Na marginesie książki Stanisława Borowiaka warto przedstawić jeszcze kilka uwag odnośnie do stosunków społecznych na wsi w XIX-wiecznych Prusach. Podstawowym wyróżnikiem Wielkopolski na tle innych prowincji pruskich jest duża grupa polskiego ziemiaństwa, najczęściej o szlacheckiej proveniencji. W Prusach Zachodnich (niem. *Provinz Westpreußen*), w których ludność katolicka oraz polsko- lub kaszubskojęzyczna stanowiła znaczny procent mieszkańców, to gburzy, czyli bogaci chłopci, stanowili główną grupę wśród właścicieli ziemskich. Interesującym i dotychczas niezbadanym zagadnieniem jest kwestia rozwoju relacji społecznych na wsi kaszubskiej czy kociewskiej po uwłaszczeniu, kiedy wielu robotników rolnych pracowało w majątkach gburskich. Czy miały one podobnie patrymonialny charakter? Jak sami gburzy zapatrywali się na rozwój ekonomiczny swoich majątków? Jakie były płace i poziom życia robotników rolnych w majątkach gburskich? Są to pytania, na które warto byłoby poszukać odpowiedzi, choć jasne jest, że baza źródłowa w tym przypadku jest skromniejsza niż w odniesieniu do Wielkopolski. Gburzy pomorscy nie tworzyli tyłu źródeł pisanych w postaci listów i publikacji rolniczych, co wykształceni szlachcice z Poznańskiego.

¹⁵ Zob. np. J. Borzyszkowski, *Historia Kaszubów...*

Poświęcenie większej uwagi społeczności gburskiej wydaje się zasadne w szczególności w kontekście jej roli w kształtowaniu nowych kadr polskiej inteligencji pod koniec XIX i w XX w.¹⁶ Oddziaływanie społeczne tej grupy jest zauważalne także w mikroskali, na poziomie poszczególnych majątków i wsi, gdzie średniozamożni „posiedziciele”¹⁷ ziemscy pełnili istotne funkcje, będąc motorem napędowym lokalnych społeczności co najmniej do czasów II wojny światowej¹⁸.

W kwestii przemian agrarnych Prusy Zachodnie (bądź też – „Pomorze Nadwiślańskie”¹⁹) również stanowią ciekawe i niezagospodarowane jeszcze przez naukę pole badawcze. Dla przykładu, wstępna analiza materiałów z Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie pozwala stwierdzić, że pewne reminiscencje dawnego feudalnego systemu można było spotkać jeszcze pod koniec XIX w. W recesach regulujących stosunki między gburami a parafią i organistą w parafii Subkowy zamieniano np. powinności w naturze na czynsz pieniężny²⁰. Nie ukazały się jak dotąd opracowania tego rodzaju źródeł pochodzących z Prus Zachodnich, zasadne jest więc sięgnięcie po nie w przyszłości.

W tym kontekście szczególnie ciekawe byłoby porównanie tytułowych reform agrarnych i ich skutków w dwóch polskich regionach – Wielkopolsce i dawnych Prusach Królewskich – znajdujących się przez większość wieku XIX pod pruskim (a później niemieckim) zaborem. W prowincji Prusy Zachodnie pierwsze uwłaszczenie przeprowadzono już w roku 1808, kiedy to na mocy królewskiego rozporządzenia z 27 lipca ziemię na własność uzyskali chłopci z majątków królewskich. Włościan z dóbr prywatnych reforma uwłaszczeniowa zaczęła obejmować po ogłoszeniu edyktu z 11 września 1811 r.²¹ Przemiany struktury własnościowej na pruskiej wsi zostały zapoczątkowane w wyniku wielkiej klęski Prus w wojnie z Napoleonem. Na skutek przegranej kampanii i zawartych traktatów tylżyckich

¹⁶ O kształtowaniu się polskiej inteligencji na Pomorzu szerzej w: J. Borzyszkowski, *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, Gdańsk 1986.

¹⁷ Dawna nazwa posiadaczy ziemskich.

¹⁸ Jako przykład może posłużyć chociażby historia Alfonsa Heina, zob. F.I. Fortuna, *Ojciec i córka. Kociewski sybirak we wspomnieniach Julity Hoffmann z d. Hein*, w: *Egodokumenty – samoświadectwa – egodokumentalność. Teoria i praktyka*, Toruń 2023 [w druku], s. 10.

¹⁹ F.I. Fortuna, *Kulturowo-językowe konteksty historii Pomorza jako nowa koncepcja historii regionalnej XIX wieku*, „Przegląd Humanistyczny” 2023, nr 1, s. 133.

²⁰ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (dalej: ADP), Parafia św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Subkowach, *Recess uber die Ablösung der von dem Grundstücke Subkau No. 13 an die kathol. Pfarre in Subkau zu entrichtenden Reallasten*, sygn. 314; ADP, Parafia św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Subkowach, *Recess von der Reallasten-Ablösungs-Sache von Czarlin gegenüber den katholischen Pfarrer zu Dirschau und Subkau*, sygn. 315; ADP, Parafia św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Subkowach, *Recess uber die Reallasten-Abloösungs vom Gut Gnieschau Kreiss Pr. Stargard gegenüber der katholischen Pfarre in Subkau*, sygn. 316; ADP, Parafia św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Subkowach, *Recess uber die Ablösung der auf dem Gute Kl. Schlanz für die kathol. Pfarre und Organistei zu Subkau haftenden Reallasten*, sygn. 318; ADP, Parafia św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Subkowach, *Nachtrags-Recess betr. die Ablösung der von der Grundstücken in Subkau, Kr. Pr. Stargard, an die kathol. Kirche, Pfarre und Organistei daselbst zu entrichtenden Reallasten*, sygn. 322.

²¹ B. Wachowiak, *Początki reform agrarnych na Pomorzu (od Szczecina po Klajpedę)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1996, nr 4, s. 530.

z 1807 r. Wielkopolska stała się częścią nowo powstałego Księstwa Warszawskiego, będącego *de facto* francuskim protektoratem²². Tym samym przemiany uwłaszczeniowe w tej prowincji dokonały się dopiero po klęsce Napoleona i jej powrocie w granice królestwa Prus²³. Proces ten pod wieloma względami różnił się więc od reform przeprowadzanych w Prusach Zachodnich.

Przyszłe opracowania dotyczące polskich ziem pod pruskim lub niemieckim zaborem powinny więc uwzględniać specyfikę wschodnich prowincji pruskich (niem. *östlichen preußischen Provinzen*²⁴). Wart odwrócenia jest też trwający od dziesięcioleci trend analizowania historii zaboru pruskiego przez pryzmat jego największej i najbardziej „polskiej” prowincji, czyli Wielkiego Księstwa Poznańskiego (niem. *Grossherzogtum Posen*) i później Prowincji Poznańskiej (niem. *Provinz Posen*)²⁵. Prusy Królewskie od początku swojego istnienia charakteryzowały się specyficzną strukturą społeczną, odrębnością kulturową i szeroką autonomią, także pod względem obowiązującego prawa, czego przykładem może być obowiązywanie tzw. korektury pruskiej²⁶. Tego specyficznego kolorytu prowincji nie zmienił nawet proces stosunkowo szybkiej polonizacji lokalnej niemieckojęzycznej szlachty i jej kulturowe oraz gospodarcze związanie z Rzeczpospolitą²⁷. Także w czasach rewolucji przemysłowej i reform agrarnych przeprowadzanych w wiekach XVIII i XIX specyfika tego regionu pozostawała aktualna i wyraźnie dostrzegalna²⁸. Niezasadne jest więc ekstrapolowanie wniosków dotyczących Wielkopolski na prowincje wschodnie – Prusy Zachodnie i Prusy Wschodnie (niem. *Provinz Ostpreußen*).

W przyszłych badaniach należy także zwrócić uwagę na fakt, że w przeciwieństwie do Wielkopolski o Pomorzu w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (przynajmniej w oficjalnych kanałach informacji) nie mówiono inaczej niż w myśl idei homogenicznego państwa narodowego²⁹. Można wręcz powiedzieć, że jedyną dopuszczalną formą autoidentyfikacji mieszkańców Pomorza mogła być polskość w wydaniu ludowo-komunistycznym³⁰.

Podsumowując powyższe uwagi, należy uznać, że książka Stanisława Borowiaka wypełnia zauważoną w początkowej części niniejszego artykułu lukę w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Stanowi ona zarazem przykład inteligentnego wykorzystania doskonałego warsztatu badawczego, pomimo niewątpliwych trudności, jakich nastroczyć musiała analiza tak szerokiego materiału

²² W. Sobociński, *Księstwo Warszawskie a Cesarstwo Francuskie. Zależność faktyczna i prawno-międzynarodowa. Rezultaty przeobrażeń wewnętrznych*, „Przegląd Historyczny” 1965, z. 1, s. 58.

²³ J. Linetty, *Reforma uwłaszczeniowa we wsi Lednogóra i początki Moraczewa*, „Studia Lednickie” 2021, t. XX, s. 53.

²⁴ J. Topolski, *Die Geschichte Polens*, Warszawa 1985, s. 179.

²⁵ Tamże, s. 177n.

²⁶ F.I. Fortuna, *Status prawny i społeczny kobiet w XVII wieku w świetle testamentów szlachty Prus Królewskich*, „Civitas et Lex” 2022, nr 34, s. 88.

²⁷ Tamże.

²⁸ *Oblicza polskich regionów*. Seria: *Studia regionalne i lokalne*, pod red. B. Jałowieckiego, Warszawa 1996, s. 164; por. A. Chwalba, W. Harpula, *Cham i Pan...*, s. 113.

²⁹ F.I. Fortuna, *Kulturowo-językowe konteksty historii Pomorza...*, s. 132–133.

³⁰ Tamże, s. 133; por. H. Rybicki, *Badania regionalne nad ludnością kaszubską dawnego pogranicza niemiecko-polskiego*, „Studia Zachodnie” 1992, nr 1, s. 121.

źródłowego. Pozycja ta może być także impulsem do dyskusji metodologicznych o tym, jak pisać o przemianach społeczno-gospodarczych czasów zaboru pruskiego. Pozostaje mieć nadzieję, że takie opracowania będą się w polskiej historiografii pojawiać coraz częściej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

Materiały źródłowe z Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie

ADP, Parafia św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Subkowach, *Recess uber die Ablösung der von dem Grundstücke Subkau No. 13 an die kathol. Pfarre in Subkau zu entrichtenden Reallasten*, sygn. 314.

ADP, Parafia św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Subkowach, *Recess von der Reallasten-Ablösungs-Sache von Czarlin gegenüber den katholischen Pfarre zu Dirschau und Subkau*, sygn. 315.

ADP, Parafia św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Subkowach, *Recess uber die Reallasten-Abloösungs vom Gut Gnieschau Kreiss Pr. Stargard gegenüber der katholischen Pfarre in Subkau*, sygn. 316.

ADP, Parafia św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Subkowach, *Recess uber die Ablösung der auf dem Gute Kl. Schlanz für die kathol. Pfarre und Organistei zu Subkau haftenden Reallasten*, sygn. 318.

ADP, Parafia św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Subkowach, *Nachtrags-Recess betr. die Ablösung der von der Grundstücken in Subkau, Kr. Pr. Stargardt, an die kathol. Kirche, Pfarre und Organistei daselbst zu entrichtenden Reallasten*, sygn. 322.

Opracowania:

Borowiak S., *Dwór a wieś folwarczna w Poznańskim w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku*, Poznań 2020.

Borowiak S., *Sprawa ordynacji rydzyskiej na tle walki o ziemię w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 2008.

Borowski S., *Rozwarstwienie wsi wielkopolskiej w latach 1807–1914. Studium statystyczne nad społecznymi i ekonomicznymi następstwami włączenia wsi w orbitę rynku*, Poznań 1962.

Borzyszkowski J., *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. III: *W Królestwie Pruskim i Cesarstwie Niemieckim (1815–1920)*, cz. 1 i 2, Gdańsk 2018.

Borzyszkowski J., *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, Gdańsk 1986.

Chwalba A., Harpula W., *Cham i Pan. A nam, prostym, zewsząd nędza?*, Kraków 2023.

Fortuna F.I., *Kulturowo-językowe konteksty historii Pomorza jako nowa koncepcja historii regionalnej XIX wieku*, „Przegląd Humanistyczny” 2023, nr 1, s. 131–140.

Fortuna F.I., *Ojciec i córka. Kociewski sybirak we wspomnieniach Julity Hoffmann z d. Hein.* w: *Egodokumenty – samoświadectwa – egodokumentalność. Teoria i praktyka*, Toruń 2023 [w druku].

Fortuna F.I., *Status prawny i społeczny kobiet w XVII wieku w świetle testamentów szlachty Prus Królewskich*, „Civitas et Lex” 2022, nr 34, s. 87–97.

Harnisch H., *Statistische Untersuchungen zum Verlauf der kapitalistischen Agrarreformen in den preußischen Ostprovinzen 1811 bis 1865*, „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte” 1974, vol. IV.

Jasiński J., *Reformy agrarne na Warmii na początku XIX w.*, Olsztyn 1967.

Jońca K., *Historia gospodarcza Polski w zarysie do 1939 roku*, Wrocław 1984.

Labuda G., *O program badań nad kaszubszczyzną*, w: *II Kongres Kaszubski „Przyszłość kaszubszczyzny”*, pod red. C. Obrachta-Prondzyńskiego, Gdańsk 1992, s. 57–78.

Leszczyński A., *Ludowa historia Polski. Historia wyciszenia i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa 2020.

Linetty J., *Reforma ułuszczeniowa we wsi Lednogóra i początki Moraczewa*, „Studia Lednickie” 2021, t. XX, s. 51–78.

- Oblicza polskich regionów*. Seria: *Studia regionalne i lokalne*, pod red. B. Jałowieckiego, Warszawa 1996.
- Od zjazdu w Łodzi do zjazdu w Szczecinie. Bilans badań nad dziejami szlachty i ziemiaństwa na ziemiach polskich w XIX wieku*, pod red. K.A. Markowskiego, K. Karolczaka, Warszawa 2017.
- Pobłocki K., *Chamstwo*, Wołowiec 2021.
- Rauszer M., *Bękarty pańszczyzny. Historia buntów chłopskich*, Warszawa 2020.
- Rutkowski J., *Historia gospodarcza Polski*, t. 1: *Czasy przedrozbiorowe*, Poznań 1947.
- Rusiński W., *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*, Warszawa 1963.
- Rusiński W., *Zarys historii gospodarczej Polski na tle dziejów gospodarczych powszechnych*, Warszawa 1986.
- Rybicki H., *Badania regionalne nad ludnością kaszubską dawnego pogranicza niemiecko-polskiego*, „*Studia Zachodnie*” 1992, nr 1, s. 115–127.
- Sobociński W., *Księstwo Warszawskie a Cesarstwo Francuskie. Zależność faktyczna i prawnomiędzynarodowa. Rezultaty przeobrażeń wewnętrznych*, „*Przegląd Historyczny*” 1965, z. 1, s. 46–67.
- Topolski J., *Die Geschichte Polens*, Warszawa 1985.
- Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana, M.B. Markowskiego, Kielce 1999.
- Wachowiak B., *Początki reform agrarnych na Pomorzu (od Szczecina po Kłajpedę)*, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*” 1996, nr 4, s. 525–537.
- Wojtowicz J., *Narastanie kapitalizmu w rolnictwie ziemi chełmińskiej (Majorat ostromecki w latach 1772–1880)*, Toruń 1962.

